

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477.51):930.2)

Ірина Чугаєва

ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ У ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДАХ ЯК ЕЛЕМЕНТ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ФРАГМЕНТІВ ЛІТОПИСАННЯ

У статті розглядаються ознаки місцевого (чернігівського) походження літописної інформації. Серед них особлива увага приділена аналізу частотності згадування чернігівських князів у Київському літопису XII ст. на відрізку 1146 – 1154 рр., де сконцентрована максимальна кількість фрагментів чернігівського походження. Автором підраховані згадки Всеволода, Ігоря, Святослава Ольговичів та Святослава Всеволодовича у порівнянні з Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким – лідерами Мономаховичів.

Ключові слова: чернігівське літописання, Київський літопис XII ст., частотність згадування Ольговичів та Мономаховичів у 1146-1154 рр.

Чернігівське літописання давньоруської доби не дійшло до нашого часу в особному вигляді. В історіографії склалися різні погляди на нього та на можливість його реконструкції – від відверто скептичних до позитивно апологетичних.

Ті історики, лінгвісти, джерелознавці і текстологи, котрі виокремлювали чернігівські звістки з інших літописних зводів, – як давньоруських, так і більш пізніх, – неминуче зіштовхнулися із проблемою виділення набору ознак, критеріїв, за якими можна обґрунтовано довести, що певні фрагменти текстів могли бути справді чернігівського походження: написані на основі писемних (літописи, зводи, документи князівських архівів, окремі анналістичні записи) чи усних (билинний епос, воїнські повісті, перекази, казання) місцевих джерел.

Кожен із дослідників, визначаючи першоджерела літописних зводів, намагався виокремити сукупність рис, за якими можна робити висновки про походження протографів уже редагованого (в більшості випадків декілька разів) літописного джерела. В основному це стосувалося саме складного за своєю структурою Київського літопису XII ст., упорядник якого користувався комплексом місцевих удільних літописів і повістей періоду феодальної роздробленості. Тому і постала проблема узагальнення ознак місцевого (у тому числі і чернігівського) літописання.

Весь комплекс таких ознак, що вказують на місцеве (чернігівське) походження записів, визначених дослідниками, можна розподілити на такі групи:

1. Висвітлення інтересів своїх князів:
 - апологетика князів або династії;
 - захист, співчуття та виправдовування князя;
 - звеличення князя.
2. Точність та деталі (вказівка на сучасника або навіть свідка подій):
 - повні точні дати подій;

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

- цифри, підрахунки;
- дрібні деталі;
- надлишкова місцева (хронікальна) інформація.

3. Природно-географічні:

- топографічні деталі;
- детальний опис Чернігова та його околиць.

4. Лінгвістичні особливості:

- діалекти;
- мовні звороти;
- сталі фрази (кліше);
- пряма мова;
- особлива лексика.

5. Текстологічні:

- "нестиковки" в описі одних і тих же подій;
- вставки у суцільний літописний текст фрагментів іншого спрямування;
- контекст місцевих подій у тексті літописного зводу.

6. Імена князів та звертання до них:

- повні імена (іноді скорочені);
- ставлення літописця та інших сучасників до героя;
- частотність згадування князя на певному відрізьку у порівнянні з князями інших династій.

Дана розвідка присвячена характеристиці останньої з ознак – частотності згадування чернігівських князів і чернігівської династії та відображення ставлення до неї з боку літописців та князів. Виділяти чернігівські фрагменти в літописах найбільш складно, оскільки чернігівські князі часто ставали і київськими князями, літописні традиції перемішувалися. До того ж існує проблема, які саме фрагменти вважати чернігівськими – інформацію про Чернігів та Чернігово-Сіверщину, написані за часів князювання чернігівської династії князів на київському столі, літописні звістки про Чернігівське князівство, написані за часів правління інших династій у Києві, вузьку хронікальну інформацію про сімейні справи чернігівських та новгород-сіверських князів чи окремі повідомлення про справи у Чернігові? Окрім того, дуже важко розрізнити, які літописні повідомлення про місцеві чернігівські події передали київському упоряднику інформатори, а які походять з місцевих писемних джерел. Усе це потребує подальших ґрунтовних досліджень. Тому з'ясування частотності згадування чернігівських князів є допоміжним критерієм для виділення із південноруських зводів літописних фрагментів чернігівського походження.

На практиці підраховувати та аналізувати частотність згадувань князів варто на певних відрізьках літопису з метою порівняння і зіставлення отриманої кількісної та якісної інформації.

Наприклад, щодо чернігівських князів та чернігівського літопису є доцільним почати із обрахунку співвідношення згадок князів на відрізьку 1146-1154 рр. Київського літопису, який насичений подіями, а опис цих 8 років у Київському зводі XII ст. займає майже третину всього літопису! До того ж саме на цьому літописному відрізьку більшість дослідників виділяють не просто сліди чернігівського літописання (Повістей, Літописців тощо) Ольговичів (чи окремих з них)¹, а й навіть цілі фрагменти².

У феодальну війну були втягнуті майже всі князі того часу. Але ми зупинимося лише на основних конкуруючих сторонах, інтереси і дії яких були висвітлені у Київському літопису – це київський князь Ізяслав Мстиславич, котрий мав союзником свого брата смоленського князя Ростислава, і частіше на їхньому боці виступали чернігівські Давидовичі (Ізяслав та Володимир) та мали підтримку від Святослава Всеволодовича (сина Всеволода Ольговича, небожа Святослава та Ігоря Ольговичів). Їхніми конкурентами були суздальський князь Юрій Долгорукий та новгород-сіверський князь Святослав Ольгович. Обидві сторони кон-

флікту використовували ім'я підступно вбитого брата Святослава Ольговича – Ігоря у своїх цілях. Саме тому він жодного разу різко негативно у літопису не згадується³.

Перед тим, як наводити конкретні дані, хотілося б підкреслити, що під 1146-1154 рр. у Київському літопису вміщена Повість Ізяслава Мстиславича⁴, тому, природно, що чисельне переважання його імені серед інших князів буде вагомим і суттєвим. Завдання дослідника полягає в тому, щоб при наявності сукупності ознак чернігівського літописання на цьому відрізку і, звертаючи увагу на частотність згадок князів, текстуально виділити сліди місцевого чернігівського літописання як джерела (або навіть протографа) Київського літопису XII ст.

При обрахунку частотності згадувань князів був частково використаний метод контент-аналізу⁵. У даному випадку він полягав у тому, що був обраний ідентифікатор, категорія – "князь" та всі можливі варіанти його імені і звертання до нього на проміжку від початку княжіння Ізяслава Мстиславича у Києві (1146 р.) до його смерті (1154 р.).

Далі були підраховані всі ці згадки, занесені у таблиці, і зроблені висновки щодо ставлення до цих князів з боку інших князів та літописців. Наголошу, що ставлення до них з боку літописця коливалося в залежності від того, для кого редактор "коректував" літопис та чиї з них інтереси він висвітлював.

Тому наводжу підрахунки, враховуючи усі варіації імен князів – Ізяслава, Святослава, Всеволода та Ігоря:

Ізяслав Мстиславич

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізку	Хто називає
Изаславъ	найчастіше позитивне	421	літописець
брате и ѿце	позитивне	1	Ростислав
снѣ бра твои Изаславъ	позитивне	1	В'ячеслав Володимирович
брате, бра	позитивне	26	Ігор Ольгович, Володимирко Володаревич, Ростислав Мстиславич, Давидовичі, коли були його союзниками
Изаславъ бра его, брату своему Изаславу	позитивне	14	літописець з позиції Володимира Мстиславича, Ростислав Мстиславич
Изаславъ Мьстислаличь	більше випадків негативного ставлення	15	літописець, Святослав Ольгович, Святослав Всеволодович, Давидовичі
Изаславъ Мьстиславичь	позитивне, урочисте звертання	15	літописець
кнѣже, кнзъ вашъ	позитивне	32	союзники, кияни, дружина та навіть сам Ізяслав; Давидовичі, коли були його союзниками
Изаславою кнзю Киевському	позитивне	1	літописець
оуа своего Изаслава	нейтральне	1	літописець із позиції Святослава Всеволодовича

Щце, щцю своєму	позитивне	13	угорський король, літописець, Гліб Юрійович
щцю моему и своєму брату Изаславу	позитивне	1	угорський король, літописець
щцю свои Изаславу, щца свого Изаслава, щць мои Изаславъ	позитивне	3	Мстислав Ізяславич,
снѹ	позитивне	7	літописець, В'ячеслав після визнання його Ізяславом старшим у династії
затъ	позитивне	1	угорський король
снѡецъ мои	негативне	2	Юрій Долгорукий; Андрій Боголюбський
Володимире плема	позитивне	3	жителі Курську, кияни називають нащадків Мономаха
тобѣ, ты, ти	позитивне або нейтральне	96	союзники
Изаславли	нейтральне	21	літописець
Изаславъ Мьстиславечъ вѣнукъ Володимерь	позитивне	1	літописець у некролозі
Володимирихъ вноуцѣхъ	позитивне	1	Ростислав Юрійович
кнѣзь Изаславъ	позитивне	4	літописець та ті жителі міст, котрі визнали його
с твоимъ братомъ а с мой сномъ Изаславомъ, своимъ братомъ и сномъ Изаславомъ	позитивне	3	угорський король; В'ячеслав Володимирович, Юрій Долгорукий
Ты же мои снѣ ты же мои братъ	дуже позитивне і схвальне	1	В'ячеслав Володимирович
ты на Володимиръ ты на Мьстиславъ	позитивне	1	новгородці
ЗАГАЛОМ		689	

Святослав Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізку	Хто називає
Щлгови (Святослав Ольгович)	різко негативне з боку Ізяслава Мстиславича	10	літописець та Ізяслав Мстиславич
Щлговичи (рід)	негативне, але іноді і нейтральне	13	промстиславськи налаштоване київське віче; Ізяслав Мстиславич
Стославъ	прихильне	69	літописець
Стославъ Щлгови, Стославъ Щлговичъ	дивлячись, хто називає – союзники, родичі чи вороги	57	літописець, Ізяслав Мстиславич, Давидовичі

бра̄, брата̄, брата̄ своего Ст̄ослава	прихильне	11	двоюрідні брати, союзники і навіть ворог Ізяслав, коли замирювалися
кн̄же	позитивне, з повагою	3	наближені, союзники
Ст̄ославу Шлговӣ свату своєму	прихильне	1	сват Юрія Долгорукого, літописець
ты, тебе̄	не можна визначити	2	Ізяслав Мстиславич; союзники половці
щ̄ць его Ст̄ославъ	позитивне	1	називає літописець батька Олега
Ст̄ославоу стр̄єви своемоу	позитивне	1	Святослав Всеволодович; літописець
сно̄вєць ваю Ст̄ославъ	нейтральне	1	Володимирко Володаревич
стро̄а своего Ст̄ослава Шлговича	позитивне	1	літописець
ЗАГАЛОМ		170	

Юрій Долгорукий

Варіанти згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізку	Хто називає
Гюрги	негативне з боку Ізяслава Мстиславича або нейтральне	143	літописець або Ізяслав Мстиславич
Дюрги	найчастіше – позитивне	52	літописець та Володимирко Володаревич
братъ, брате тобѣ, бра̄ его, бра̄ твои	позитивне, але іноді підлабузницьке	15	підлабузництво після замирення з боку Ізяслава Мстиславича; В'ячеслав і Святослав Ольгович називають
щ̄ца̄ своего, вашего щ̄ца̄, щ̄це̄	негативне, дуже рідко – позитивне	32	Ізяслав Мстиславич, Ростислав Юрійович, Андрій Боголюбський, Гліб Юрійович, літописець; Володимирко Галицький називає у позитивному значенні
Юри, Юргви	позитивне	2	літописець та Святослав Ольгович
кн̄за̄ Дюрга, кн̄зь Гюрги	позитивне	5	літописець
на щ̄ца̄ твоего а на своего стр̄я	негативне	1	Ізяслав Мстиславич
на стр̄я̄ своего Гюрга	негативне	6	Ізяслав Мстиславич, літописець
стр̄я̄ своего, стр̄и	негативне, нейтральне	12	в основному Ізяслав Мстиславич; літописець
щ̄цю̄ своєму Дюргеви, Гюргеви	позитивне	5	союзники-половці, літописець, його сини Андрій та Гліб
брату Гюргеви, Дюргеви	негативне, оскільки називали суперники	3	Ізяслав Мстиславич і В'ячеслав

свять є Дюрги, Гюргеви свату своєму	позитивне	3	літописець з позиції Володимирка Галицького
Дюрга сн̄а Володимира Мономаха, внука Всеволожа, правнука Юрославл̄а пращюра великаго Володимира хртившаго всю землю Рускоюю	позитивне ставлення літописця	1	літописець розповідає про початок княжіння Юрія у Києві.
Гюргева	нейтральне	4	називає літописець те, що йому належить
свата моего	позитивне	1	Володимирко Галицький
тебе, ти, ты	позитивне	15	союзник Святослав Ольгович, В'ячеслав Володимирович, Ростивлав Юрійович
ЗАГАЛОМ		300	

Ігор Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізьку	Хто називає
Игорь	найчастіше – співчуття з боку літописця; співчуває і жаліє Святослав Ольгович, захист з боку Володимира	40	Найчастіше – літописець і Святослав Ольгович; а також Ізяслав Мстиславич і Володимир Мстиславич
брата Игора, брата своего Игора, бра̄ нашего Игора	співчуття, позитивне ставлення літописця та Святослава, а також Коснячка; Давидовичі – негативне, спекулюють ім'ям	6	Святослав Ольгович, Давидовичі та літописець, а також Коснячко
братъ	позитивне, співчуття з боку Святослава	3	Святослав Ольгович
Игора кн̄за сн̄а Шлгова	позитивне ставлення; співчуття і повага	1	літописець у некролозі
брата моего, брата нашего	позитивне та співчутливе ставлення	8	Святослав Ольгович і Давидовичі
Игорево, Игоревъ	цим іменем спекулювали князі різних гілок	7	літописець
ти	нейтральне	1	Ізяслав Мстиславич
ЗАГАЛОМ		66	

Такі узагальнюючі таблиці разом із аналізом тексту літопису на певному відрізьку дають можливість зрозуміти авторитет і старійшинство на політичній драбині того чи іншого князя й апологетику чи засудження його літописцем (редакторами чи упорядниками). Слід враховувати контекст фрагментів та згадок князів, особливо, коли трапляються дисонуючі з основною розповіддю літописця події, факти, імена та ставлення. Це буде, в першу чергу, ознакою того, що редактор використав додаткове джерело (джерела). А оскільки більшість літописів є зведеннями (зводами), то потрібно шукати їхні протографи (джерельні

пласти, що лежать у їх основі). Тому частотність згадування князів та ставлення до них може в подальшому слугувати обґрунтуванням напрямку пошуку протографів літописних зводів.

У цілому ця методика ще потребує досліджень і застосування на практиці. Вона може дати цікаві результати (як якісні, так і кількісні) при активному використанні її при дослідженні різних літописних зводів для зіставлення їхньої інформації на різних фіксованих відрізках. У подальшому варто порівняти частотність згадування чернігівських князів у 1146-1154 рр. та на відрізках 1154-1167 рр. (до смерті останнього Давидовича) й під час правління дуумвірату Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича (1181-1194) тощо. До того ж варто підрахувати згадування Чернігова та чернігівців на цих фіксованих відрізках.

Отже, застосування методу контент-аналізу давньоруських літописів, що містять чернігівські фрагменти, на нашу думку, є перспективним напрямком у вирішенні проблеми чернігівського літописання.

1. Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV века. - СПб., 1868. - С. 75 - 150; Шахматов А. Обзорение русских летописных сводов XIV - XVI вв. М. - Л., 1938. - С. 72; Лихачев Д.С. Летописи и их культурно-историческое значение. - М. - Л.: Изд-во Академии наук СССР. - С. 182 - 188; Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 306; Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М.: Наука, 1972. - С. 36 - 45; Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X - XIII вв. - СПб.: Алетейя, 2003. - С. 146 - 147; Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII ст. // До джерел. - Т. II. - Львів, 2004. - С. 63 - 74; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Историчне дослідження. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - С. 36, 114 - 117.

2. Насонов А.Н. История русского летописания. XI - начало XVIII вв. - М., 1969. - С. 103, 107, 111, 144 - 146.

3.

Загальна частотність згадування князів у Повісті Ізяслава Мстиславича 1146 - 1154 рр.

№	Князі	Кількість згадувань на відріжку	Ставлення літописця та інших князів	Примітка
1	Ізяслав Мстиславич	689	554 (позитивне) 17 (негативне) 118 (нейтральне)	Таке співвідношення згадок є природним, адже у Повісті Ізяслава Мстиславича вставлені фрагменти з інших джерел.
2	Юрій Долгорукий	300	99 (позитивне) 197 (негативне) 4 (нейтральне)	Конкурент і головний ворог Ізяслава згадується на другому місці. У тих фрагментах, що мають відношення до Чернігівщини чи Суздальської землі, він названий позитивно.
3	Святослав Ольгович	170	87 (позитивне) 80 (негативне) 3 (нейтральне)	Головний союзник Юрія і ворог Ізяслава у більшості випадків згадується саме позитивно чи нейтрально.

4	Святослав Всеволодович	53	23 (позитивне) 2 (негативне) 28 (нейтральне)	Не грав великої ролі у війні, оскільки був союзником то Ізяслава, то підтримував Святослава Ольговича.
5	Ігор Ольгович	66	58 (позитивне, співчуття) 8 (нейтральне)	Ні з якого боку немає негативного ставлення до нього, оскільки Ольговичі – співчували та жаліли і захищали його, а Ізяслав Мстиславич приховано визнавав свою провину або виправдовувався.

4. Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст... - С. 34 - 36; 117 - 123.

5. Бородкин Л.М. Контент-анализ и проблемы изучения исторического источника // Математика в изучении средневекового повествовательного источника. - М., 1986. - С. 8 - 10.

В статье рассматриваются признаки местного (черниговского) происхождения летописной информации. Среди них особенное внимание уделено анализу частотности упоминания черниговских князей в Киевской летописи XII в. на отрезке 1146 - 1154 гг., где сконцентрировано максимальное количество фрагментов черниговского происхождения. Автором подсчитаны упоминания Всеволода, Игоря, Святослава Ольговичей и Святослава Всеволодовича в сравнении с Изяславом Мстиславичем и Юрием Долгоруким – лидерами Мономаховичей.

Ключевые слова: черниговское летописание, Киевская летопись XII в., частотность упоминания Ольговичей и Мономаховичей в 1146 - 1154 гг.

Signs of the local (Chernihiv) origin of chronicle's information are examined in the article. Particularly special attention is given to the analysis of the frequency of Chernihiv princes' records in Kiev Chronicle of the XIIth century, period from 1146 to 1154, where maximum of Chernihiv fragments' is found. The author counted Vsevolod, Svyatoslav, Ogor's Olhovychy and Svyatoslav's Vsevolodovych records compared to Izyaslav Mstislavych and Yuriy Dolgorukiy's (leaders of Monomahovychy) records.

Key words: Chernihiv chronicle, Kiev Chronicle of the XIIth century, the frequency of records about Olhovichy and Monomahovichy in 1146 - 1154.

